

*Рецензент: Данілавічюте Е. А.,
к. пед. н., завідувач лабораторії логопедії
Інституту спеціальної педагогіки НАПН України*

АКТУАЛЬНІСТЬ ДОСЛІДЖЕННЯ ФОНОЛОГІЧНОГО КОМПОНЕНТУ МОВЛЕННЯ У ДІТЕЙ З ТІМ

МЕЛЬНІЧЕНКО Т. В.

м. Київ

У статті висвітлено актуальність дослідження фонологічного компоненту мовлення у дітей з тяжкими мовленнєвими розладами; розкрито суть понять «фонологія», «фонема», «фонетичний принцип письма» та «фонологічний компонент мовлення»; розкрито зміст фонологічного компоненту в процесі засвоєння учнями 5-6 класів з тяжкими мовленнєвими розладами знань з предмету «Українська мова».

Ключові слова: *фонологія, фонема, фонетичний принцип письма, діти з тяжкими мовленнєвими розладами, фонологічний компонент мовлення, предмет «Українська мова».*

В статье освещена актуальность исследования фонологического компонента речи у детей с тяжелыми речевыми расстройствами; раскрыта суть понятий «фонология», «фонема», «фонетический принцип письма» и «фонологический компонент речи»; раскрыто содержание фонологического компонента в процессе усвоения учащимися 5-6 классов с

тяжельми речевими розладами знань по предмету «Український мовний».

Ключевые слова: *фонологія, фонема, фонетичний принцип письма, діти з тяжельми речевими розладами, фонологічний компонент мови, предмет «Український мовний».*

The article highlights the relevance of research phonological component of speech at children with severe speech disorders; examines the essence of the concepts of «phonology», «phoneme», «the principle of phonetic writing» and «phonologic component of speech»; disclosed the contents of phonological component in the process of learning in children 5-6 classes with severe speech disorders of knowledge on the subject of «Ukrainian language».

Key words: *phonology, phoneme, phonetic principle of writing, children with severe speech disorders, phonologic component of speech, the subject of «Ukrainian language».*

Спеціальна освіта в Україні ХХ-ХХІ ст. характеризується постійною модернізацією та оновленням своєї структури. Вдосконалення змісту її основних ланок має важливе значення, вимагає розробки та впровадження нових, вдосконалених та ефективних методів і технологій навчального процесу. Особливо це стосується середньої та старшої школи, навчальні програми яких вимагають особливої уваги.

Невід'ємною складовою навчальних програм є предмет «Українська мова», основи якої учні вивчають в початковій школі, а узагальнення отриманих знань відбувається в середніх та старших класах. В процесі вивчення цієї дисципліни відбувається засвоєння школярами низки фонетичних, фонематичних, лексичних та граматичних знань. Тому

фонологічний компонент мовлення є основою засвоєння даних знань, що, в свою чергу, і вимагає більш глибокого та точного його вивчення у дітей з тяжкими мовленнєвими розладами.

Аналіз лінгвістичної літератури свідчить про те, що проблемами фонологічної системи займалися Ф. де Соссюр, І. О. Бодуєн, Л. В. Щерба, П. С. Кузнецов, А. А. Реформатський, Н. С. Трубецкой, Є. К. Тимченко, Ф. Т. Жилко, Н. І. Троцька та інші, а логопедичної – Л. І. Бартенєва, Е. А. Данілавічюте, Л. В. Коваль, О. М. Корнєв, І. В. Соботович, Є. Ф. Соботович та ін. Втім, на сьогоднішній день відсутні чіткі дані щодо успішного засвоєння фонологічних знань дітьми з тяжкими мовленнєвими розладами, що і обумовило актуальність теми даного дослідження.

Для того, щоб зрозуміти структуру фонологічного компоненту, необхідно розглянути його основні поняття та складові: фонологія, фонема, фонологічна система та фонологічний принцип письма.

В лінгвістичній літературі поняття **фонологія** трактується як «розділ мовознавства, що вивчає звуки мови як засіб творення, розпізнавання і розрізнювання морфем, слів і їхніх форм, тобто функціональні властивості фонем» [1, 796]. Вона досліджує, як функціонують звуки мови в складі слів та морфем, як вони співвідносяться з іншими звуками даної мови і які їх властивості найважливіші для спілкування [2, 207].

Базовою фонологічною одиницею вважаються фонемі, які учні мають опанувати в процесі засвоєння навчального матеріалу в початкових класах. **Фонемі** – це одиниці звукової будови мови, які слугують для розрізнення морфем та слів і являються мінімальними елементами, з яких складаються значимі одиниці мови (морфемі, слова та речення). Фонемі - це прості найменші одиниці мови, їх неможливо поділити на найменші елементи, які послідовно вимовляються у мовленнєвому ланцюгу. Водночас, вони є складними одиницями, що складаються із ряду ознак, які не існують самостійно поза межами фонем, а співіснують в єдності з нею [5, 174-175].

Поєднуючись між собою в процесі творення мовних одиниць, фонеми впливають одна на одну, утворюючи при цьому різні варіанти (або відтінки), зберігаючи при цьому свою якісну визначеність певних звукових одиниць, що дозволяє розрізнити їх одну від іншої [2, 204-205].

В процесі засвоєння навчального матеріалу з предмету «Українська мова» школярі повинні засвоїти знання про склад фонем, принципи їх організації у систему, тобто зв'язки між собою у мовленнєвому ланцюгу (парадигматичні та синтагматичні), а також навчитися усвідомлено користуватися ними в процесі виконання усних та письмових завдань.

Основою успішного засвоєння учнями молодших класів фонологічних знань та умінь, важливих для формування писемного мовлення, є опанування фонетичного принципу письма. Цей принцип базується на вимові слова, вимагає наявності умінь відтворення на письмі відповідно до вимови; заснований на складовій, буквено-складовій та буквеній системі письма. [2, 111]. Він є базовим для формування морфологічного принципу письма на наступних етапах розвитку.

Розкриваючи зміст **фонологічного компоненту мовлення**, акцентується увага на тому, що він є одним зі складових частин лінгвістичної компетенції, яка характеризується засвоєнням низки мовних норм, що склалися в історичному плані в фонетиці, граматиці, лексиці, орфоепії, семантиці та особливостями застосування їх у будь-якій мовленнєвій діяльності. Основними критеріями сформованості фонологічного компоненту вважають правильну вимову всіх звуків української мови, звукосполучень (відповідно до орфоепічних норм), наголосів, та достатньо розвинений фонематичний слух [3].

У контексті досліджень мовленнєвого розвитку дітей дошкільного віку, наукові пошуки вітчизняних вчених Є. Ф. Соботович та І. В. Соботович призвели до визначення змісту фонологічного компоненту мовної компетенції, який передбачає засвоєння низки мовних знань: узагальнення

фонем мови, оволодіння звуковими образами слів, парадигматичною організацією фонем за їхніми смислорозрізнювальними ознаками; формування у дитини знакових операцій за ритміко-інтонаційною оформленістю, акустичним аналізом звукового складу слова, розрізнення та запам'ятовування слів за їх фонемним складом, впізнавання слів у мовленні оточуючих, співвіднесення звукової наповнюваності слів із відповідними предметами та явищами [6].

У процесі набуття знань, розпочинаючи з першого класу, в молодших школярів відбувається синтез мовленнєвого досвіду (практичних навичок) та знань про мову (теоретичних знань). Однак особливості навчання школярів початкової школи із ТПМ полягають у тому, що на момент вступу до школи рівень їх практичних мовленнєвих навичок не досягає достатнього рівня сформованості зазначених навичок однолітків з нормальним мовленнєвим розвитком. У молодших класах здійснюється робота у 2-х основних напрямках, які націлені на компенсацію порушень мовленнєвого розвитку та на опанування програмового матеріалу з предмету «Українська мова». Все це вимагає створення та впровадження спеціальних підходів, переважне місце серед яких належить психолінгвістичному та передбачає врахування механізмів наявних відхилень. Ці спеціальні підходи відображені у корекційно-розвивальному блоці (колонка «спрямованість корекційно-розвивальної роботи та очікувані результати») програми з предмету «Українська мова» для 2-4 класів загальноосвітніх навчальних закладів для дітей з тяжкими порушеннями мовлення.

Основне завдання у процесі навчання учнів з тяжкими мовленнєвими розладами полягає у формуванні *фонологічного компоненту* мовленнєвої діяльності, що пов'язано з наявністю у даної категорії дітей базового мовленнєвого порушення, яке обов'язково впливає на стан розвитку звукових засобів. Саме вони є матеріальним боком морфем, слів та їх словоформ, словосполучень, речень, а, в кінцевому результаті, - тексту.

Наукові дослідження мовленнєвої діяльності дітей з тяжкими порушеннями мовлення вітчизняних вчених доводять, що мовленнєві розлади призводять до низки труднощів у засвоєнні навчального матеріалу, який передбачений програмами для загальноосвітніх шкіл для дітей з тяжкими порушеннями мовлення (Є. Ф. Соботович, В. В. Тарасун, М. В. Шевченко та ін.). Ці труднощі проявляються в стійких порушеннях процесів читання (дислексіях) та письма (дисграфіях): пропуски, зміни, змішування, додавання та перестановки букв та складів (Е. А. Данілавичюте, В. М. Ільяна, Р. Є. Левіна, Н. В. Чередніченко та ін.).

На даному етапі розвитку спеціальної освіти початкова школа для дітей з тяжкими порушеннями мовлення має весь необхідний інструментарій (програми, методики) для компенсації своєрідності розвитку фонологічного компоненту мовленнєвої діяльності. Однак спостереження практиків доводять, що перехід учнів до середньої школи продовжує супроводжуватися значною кількістю помилок усного та писемного мовлення. По-перше, це пов'язане з базовим порушенням мовлення, для корекції якого необхідний час, по-друге, - відсутність спеціальних програм для основної ланки (наявний лише адаптований варіант, який передбачає перерозподіл годин). Це свідчить про те, що специфіка мовленнєвого розвитку залишається поза увагою, однак збільшується ступінь складності навчального матеріалу з предмету «Українська мова» за рахунок подальшого збагачення програми теоретичними відомостями [3].

Зміст навчання з теми «Фонетика. Графіка. Орфоепія. Орфографія.» у 5 класі розпочинається із узагальнення та засвоєння: 1) *знань про звуки мови і звуки мовлення* (голосні та приголосні звуки; приголосні тверді та м'які, дзвінкі й глухі; вимова звуків, що позначаються буквами *г* і *ґ*); 2) *позначень звуків мовлення на письмі* (алфавіт; співвідношення звуків і букв; звукове значення букв *я, ю, є, ї*); 3) *знань про склад та наголос* (орфоепічний словник і словник наголосів; вимова наголошених і ненаголошених голосних;

ненаголошені голосні [e], [u], [o] в коренях слів; ненаголошені голосні, що не перевіряються наголосом; орфоепічна помилка; 4) *знань про правопис* (орфограма; основні правила переносу; позначення на письмі ненаголошених голосних [e], [u] у коренях слів; орфографічний словник; орфографічна помилка, її умовне позначення); 5) *знань про вимову приголосних звуків* (уподібнення приголосних звуків; спрощення в групах приголосних; 6) *знань про найпоширеніші випадки чергування голосних і приголосних звуків* (чергування [o] — [a], [e] — [i], [e] — [u]; [o], [e] з [i]; [e] — [o] після [ж], [ч], [ш]; [u], [i] після [ж], [ч], [ш], [шч] та [г], [к], [х] у коренях слів; [г], [к], [х] — [ж], [ч], [ш] — [з], [ц], [с]); основні випадки чергування у — в, і — й; 7) *знань про вимову префіксів з- (зі-, с-), роз-, без-*; 8) *знань з позначення м'якості приголосних на письмі буквами ь, і, є, ю, я; сполучення ьо, йо.*; 9) *правил вживання м'якого знаку, апострофу* (правильна вимова та написання слів з апострофом; подвоєння букв на позначення подовжених м'яких приголосних та збігу однакових приголосних звуків). Учні вчать визначати, розрізняти та користуватися здобутими знаннями, уміннями та навичками як в навчальному процесі під час засвоєння знань з інших навчальних дисциплін, так і під час спілкування з однолітками та дорослими в повсякденному житті [4].

Усе вищевикладене стало основою розробленої нами програми дослідження, яка передбачає аналіз сучасних поглядів на процес формування фонологічного компонента мовлення, висвітлення особливостей формування фонологічних знань в учнів з ТПМ, вивчення стану сформованості фонологічних знань у даної категорії дітей, визначення механізмів виникнення труднощів засвоєння фонологічних знань в учнів та шляхів їх подолання.

Література:

1. Кротевич Є. В., Родзевич Н. С. Словник лінгвістичних термінів / за заг. ред Кротевича Є. В. – К., 1957. – 236 с.
2. Куньч З. Й. Універсальний словник української мови. – Тернопіль, 2005. – 848 с.
3. Мельніченко Т. В. Фонологічний компонент мовлення як складова частина успішного засвоєння учнями з ТПМ знань з Української мови / Т. В. Мельніченко // Дослідження молодих учених у контексті розвитку сучасної науки : матер. Всеукр. наук.-практ. конф. (20 квітня 2011 р.) / за заг. ред. Огнев'юка В. О. – К. : Київський ун-т імені Бориса Грінченка, 2011 – с. 106-109
4. Програми з рекомендаціями для 5-10 класів спеціальної загальноосвітньої школи для дітей з порушеннями мовлення [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.mon.gov.ua/education/average/programs_porush_movl. - Назва з екрану.
5. Реформатский А. А. Введение в языковедение : учеб. пособие для пед. ин-тов. / А. А. Реформатский – М., Учпедгиз, 1955 – 400 с.
6. Соботович Є Ф. Нормативні показники та критерії оцінювання мовленнєвого розвитку (у його фонологічній ланці) у дітей дошкільного віку [Електронний ресурс] / Є. Ф. Соботович. – Режим доступу : <http://logopedia.nm.ru./Sob-Kr-F.htm>. - Назва з екрану.

Джерело: Український логопедичний вісник : зб.наук.праць. – К. : Актуальна освіта, 2011. – Вип. 2. – 112 с. (с.21-24)